

MESSING VERA – SÁGVÁRI BENCE¹

„ÁHOGY »MÁSOKHOZ« VISZONYULUNK, AZ TÜKRÖZI AZT, AMILYENEK MAGUNK VAGYUNK”
A MAGYARORSZÁGI IDEGENELLENESSÉG OKAIRÓL²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2016.2.17

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban abból az állításból indulunk ki, hogy a másság elfogadásával kapcsolatos attitűdjeink egyben tükröt is tartanak elénk: a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik. Ezzel az írással szeretnénk hozzájárulni annak megértéséhez, vajon mi állhat annak háttérében, hogy a magyar társadalom a nemzetközi felmérések alapján az idegenek be- és elfogadását tekintve az egyik leginkább elutasító társadalom Európában. Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya tesz a mássággal kapcsolatban elutasítóvá, sokkal inkább az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatos küzdelmet folytatnak az alsó-középosztálybeli társadalmi pozícióik megőrzéséért. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózó és kirekesztő attitűdök terjedésében. A másik fontos tényező az iskola, a magyar oktatási rendszer évtizedek óta jellemző sajátosságai: az oktatás szelektív jellege és az ennek következtében létrejövő homogén iskolai környezet; a demokratikus normák hiánya az iskolában; az erőteljes és állandó versenyhelyzetre építő iskolai módszerek. Ezek mind az alacsony szintű elfogadásra szocializálják már nagyon korai életkortól fogva az későbbi felnőtteket. Tanulmányunkban a European Social Survey (ESS) első (2002) és hetedik (2015) adatfelvételéből származó adatokat használjuk fel.

Kulcsszavak: bevándorlás, a másság elfogadása, attitűdök, oktatás, Európa, Magyarország

1 A szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai.

2 Az ESS 7. adathulláma a MTA és az NKFIH (projekt szám: ED_14-2-2014-0002) anyagi támogatásával valósult meg.

Ságvári Bence munkáját a PD105354 jelű („A kultúra és az értékek kapcsolata a gazdasági versenyképességgel”) projekt keretében az NKFI támogatta.

“THE WAY WE RELATE TO ‘OTHERS’ SHOWS HOW WE ACTUALLY ARE”
CAUSES OF XENOPHOBIC ATTITUDES IN HUNGARY

ABSTRACT

As a starting point for our paper we propose that our attitudes towards respecting and accepting others are somewhat similar to a mirror about ourselves. Refusing those who are ‘other than me’ usually feeds on our own uncertainty and the lack of self-confidence. Our aim is to highlight and discuss some underlying factors that could contribute to explaining the high level of support for xenophobic and isolationist attitudes in the Hungarian society. We argue that not only poverty or the lack of well-being are strengthening the refusal of others. There is a considerably high proportion of people in Hungary who are threatened by social marginalization and by the fear of being declassified from their weak lower-middle class social status. Experiencing the state of constant uncertainty plays an important role in conserving and spreading the attitudes towards isolation and exclusion. We also draw attention to the particular role of education: the built-in selection routines resulting in rather homogeneous school environments; the lack of democratic norms in classrooms; and the teaching methods focusing on intense and perpetual competition. These all could contribute to the development of non-acceptance and exclusionary attitudes towards ‘otherness’ from early childhood. For our empirical analysis we use comparative data from the first (2002) and last (2015) rounds of the European Social Survey (ESS).

Keywords: immigration, acceptance of otherness, attitudes, education, Europe, Hungary

„AHOGY »MÁSOKHOZ« VISZONYULUNK, AZ TÜKRÖZI AZT, AMILYENEK MAGUNK VAGYUNK”

A MAGYARORSZÁGI IDEGENELLENESÉG OKAIRÓL

Tanulmányunk egy empirikus kutatás eredményeiből indul ki, a leírtak értelmezése azonban már inkább egy tudományos esszé műfaji sajátosságait követi. Ezzel a „hibrid” írással szeretnénk Neményi Mária előtt tisztelegni, melynek fő kiindulópontját Ő maga, illetve a vele közösen végzett kutatásaink ihlették: a másság tisztelete és az elfogadás azért kulcskérdés, mert az tulajdonképpen egy tükör saját magunkról; a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik. A nemzetközi felmérések alapján a magyar társadalom a különösen elutasító és bezárkózni kívánó népek közé tartozik. A magyar népesség nemigen akar senkit elfogadni, legyen az szegény, külföldi, hajléktalan, cigány, más vallású, munkanélküli, fogyatékos, meleg vagy bármilyen szempontból „más”, mint az ideálisnak gondolt „magyar”. Elgondolkodtató azonban, hogy hogyan vált ennyire bezárkózóvá – legalábbis mentálisan – egy olyan ország, amely történetileg alapvetően soknemzetiségű, amelynek az egész történelme népekkel való együttélésről, alkalmazkodásról és együttműködésről tanúskodik, ahol szinte nem találni olyan családot, amelynek ne nyúlnának rokoni szálai Magyarországon kívülre. Miért fogadja be, sőt, igényli a magyar lakosság a kirekesztő politikusi szövegeket pont akkor, amikor a világ talán soha korábban nem látott módon kinyílt előtte?

E kérdés megválaszolására már nagyon sok elmélet született, és a hazai elemzések irodalma is bőséges (Fábián–Sik 1996, Sik–Dencső 2007, Sik 2016, Csepeli et al. 1998, Neményi–Takács 2005, Örkény 2005). Mi itt most a számos korábban részletesen tárgyalt szempont mellett (iskolázottság, társadalmi kapcsolatok, kontaktok mennyisége és jellege, média-hatás, politikai szimpátia, társadalmi státusz) két további lehetséges szempontot kívánunk röviden felvillantani: az egyik a társadalmi státusszal, pontosabban annak veszélyeztettségével, a másik pedig az oktatással, pontosabban az itt végbemenő szocializációval kapcsolatos. Ez utóbbi gondolatot 2005-ben vetette fel tanulmányuk konklúziójában Neményi Mária és Takács Judit (Neményi–Takács 2005:52) – ezt szeretnénk továbbgondolni.

Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya teszi a mássággal kapcsolatban elutasítóvá a magyar társadalmat, hanem az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatosan azért küzdenek, hogy a nagyon gyenge alsó-középosztálybeli pozícióikat megőrizzék. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózni és kirekeszteni vágyó attitűd terjedésében.

A másik fontos tényező az iskola, a magyar oktatási rendszer évtizedek óta jellemző sajátosságai: az oktatás szelektív jellege és az ennek következtében létrejövő homogén iskolai környezet; a demokratikus normák hiánya az iskolában; az erőteljes és állandó versenyhelyzetre építő iskolai módszerek. Ezek mind már nagyon korai életkortól fogva az el nem fogadásra és a másság elutasítására szocializálják az későbbi felnőtteket.

TÉNYEK: IDEGENELLENESÉG A SZÁMOK TÜKRÉBEN

Tanulmányunk első részében röviden bemutatjuk a magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos attitűdjeinek változását nemzetközi összehasonlításban. Számos felmérés méri esetenként és folyamatosan is a külföldiekkel és mássággal kapcsolatos attitűdöket. Elemzésünkhöz a *European Social Survey* (ESS) adatait használjuk, mivel az 2002-ig visszamenőleg tartalmaz attitűdökre vonatkozó kérdéseket, és szigorú módszertani szabályai és kontrollja okán talán a legjobb minőségű, longitudinális és országok közötti összehasonlításra alkalmas felmérés. Miközben tisztában vagyunk az attitűdök kérdőíves mérésének bizonytalanságaival és a válaszok megbízhatóságainak módszertani kockázataival, sőt magunk is írtunk ezekről (Messing–Ságvári–Simon 2014), úgy gondoljuk, hogy hosszabb távon kimutatott, tartós eltéréseknek mégis van jelentősége, és ezek az eltérések alkalmasak arra, hogy rámutassanak hosszabb távú trendekre, illetve az egyes országok közötti makro-társadalmi különbségekre.

A magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos elutasító, illetve befogadó attitűdjeinek változása a rendszerváltástól napjainkig terjedő időszakban több szakaszra osztható. Az idegenellenesség mértékének az 1990-es évek első felében tapasztalt gyors ütemű növekedése rövid ideig tartó hullámmást követően, nagyjából a 2000-es évek elejétől kezdődően stabilizálódni kezdett (Bernát 2010). Az elutasítás mértéke „madártávlatból” tehát meglehetősen stabilnak mutatkozott, vagyis rövid távon nagyobb kilengések sem politikai, sem egyéb társadalmi változások hatására nem voltak kimutathatók. Az adatok azonban azt is jelzik, hogy a felszín alatt egy lassú, de folyamatos átrendeződés ment végbe.

Ennek bizonyítására az ESS 2002-es első és a 2014/15-ös hetedik hullámának adatait használtuk fel.³ Az idegenekkel kapcsolatos attitűdök longitudinális és mélyebb elemzéséhez két összevont mutatót hoztunk létre. A „befogadás-indexet” 4 kérdés összevonásával alakítottuk ki, melyek arra kérdeztek rá, hogy a válaszadó az alábbi csoportok mekkora részének engedné meg a betelepülést az országába:

1. külföldön élő magyar nemzetiségűek⁴;
2. külföldön élő nem magyar nemzetiségűek;
3. szegényebb európai országokból érkezők;
4. szegényebb Európán kívüli országokból érkezők.

A „befogadás index” (pontosabban annak országokra kiszámolt átlagos értéke) azt fejezi ki, hogy hányan vannak azok, akik a fenti négyből egyik csoport betelepülését sem utasítják el teljes mértékben, mérlegelés nélkül.⁵

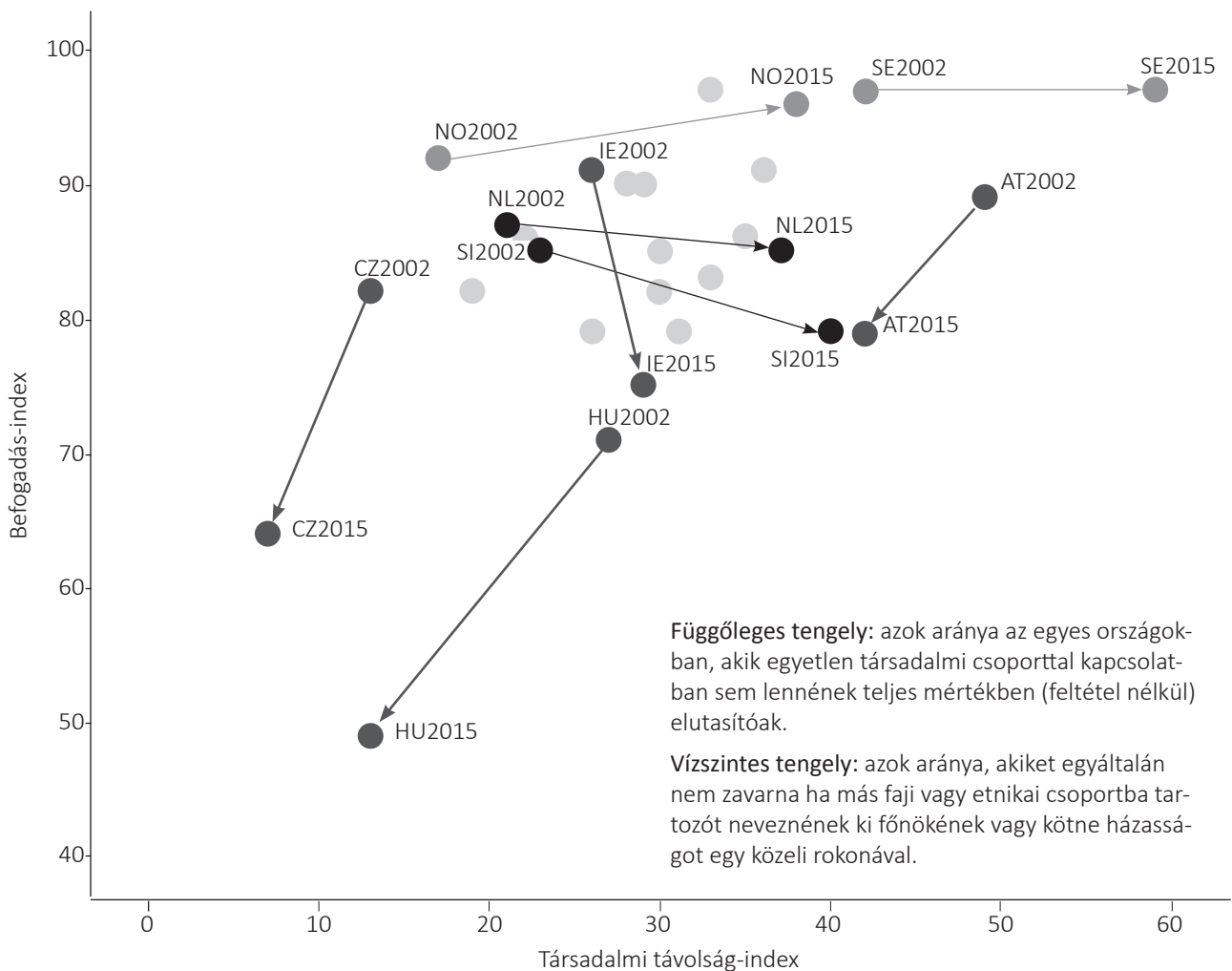
³ Az ESS 1. hullámának adatfelvételi munkálatai a résztvevő országokban 2002 szeptembere és 2003 februárja között zajlottak.

Magyarországon a személyes interjúk néhány kivételtől eltekintve 2002 novemberében készültek. A 7. hullám adatfelvételére Magyarországon 2015. április 24-e és június 15-e között került sor. A többi országban ennél néhány hónappal korábban (2014 utolsó hónapjaiban, illetve 2015 elején) zajlott az adatfelvétel.

⁴ A kérdőív eredeti angol verziója az azonos etnikai csoportokhoz tartozókra kérdezett rá, így ez minden ország esetében változó volt.

⁵ A kérdőívben négy válaszlehetőség volt: (1) *Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni*; (2) *Jó néhánynak meg kellene engedni*; (3) *Keveseknek kellene megengedni*; (4) *Senkinek sem kellene megengedni*. A „befogadás index” tehát azoknak az arányát fejezi ki, akik összességében a kérdésekre az 1–2–3 válaszlehetőségek valamelyikét adták.

1. ábra
Az idegenekkel kapcsolatos befogadó/elfogadó attitűdökkel rendelkezők arányának változása 2002 és 2015 között az ESS-ben résztvevő európai országokban

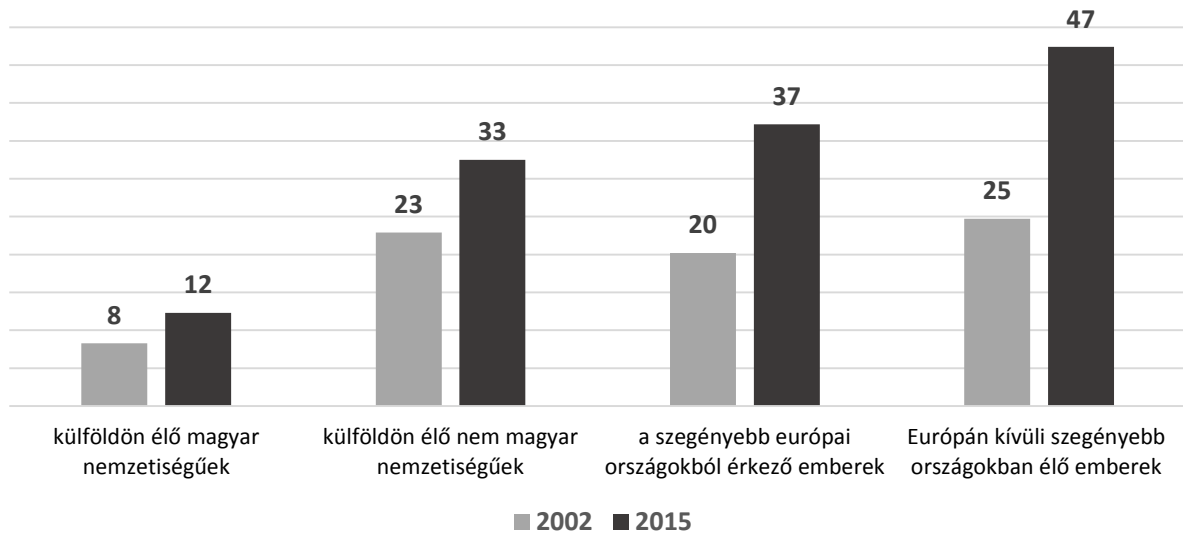
A másik összetett mutatót az ESS kérdőív szubjektív társadalmi távolságra vonatkozó két kérdése alapján hoztuk létre. Ezek azt vizsgálták, hogy a válaszadót mennyire zavarná az, ha egy olyan betelepülő külföldit, aki a sajátjától eltérő faji vagy etnikai csoporthoz tartozik, kineveznének (1) a főnökének, vagy (2) házasságot kötne egy közeli rokonával. Mindkét kérdés megválaszolására egy 0–10 közötti skála állt a válaszadók rendelkezésére, ahol a 10-es érték jelentette azt, hogy a lehető legnagyobb mértékben zavarná. Mivel a két kérdésre adott válaszok között igen erős az összefüggés⁶, így létrehozható volt belőlük egy összevont társadalmi távolság index változó.

A fenti két mutató értékei 2002-re és 2015-re vonatkozóan is rendelkezésünkre álltak, így ezek alapján megvizsgálhatjuk, hogy milyen irányú változások következtek be az elmúlt közel másfél évtizedben. Az 1. ábrán közvetett módon közelítettük meg az idegenellenességet, azaz inkább azt vizsgáltuk, hogyan változott az alapvetően nyitott, befogadó attitűddel rendelkezők aránya az egyes országokban. Az eredmények alapján

6 A teljes (15 országot tartalmazó) mintára, illetve csak a magyarországi adatokra külön-külön is kiszámolva a két változó közötti korreláció értéke 0.70.

2. ábra

Az elutasító attitűdökkel rendelkezők arányának változása 2002 és 2015 között
(azok aránya, akik az adott csoportból senkinek sem engednék meg a betelepülést)

4–4 olyan országot tudtunk azonosítani (az összesen 15, mindkét ESS kutatásban résztvevő országból), ahol jelentősebb mértékben változott pozitív, illetve negatív irányban az idegeneket elfogadók aránya az ESS 1. és 7. hullámának adatfelvétele, azaz 2002 és 2014/15 között.

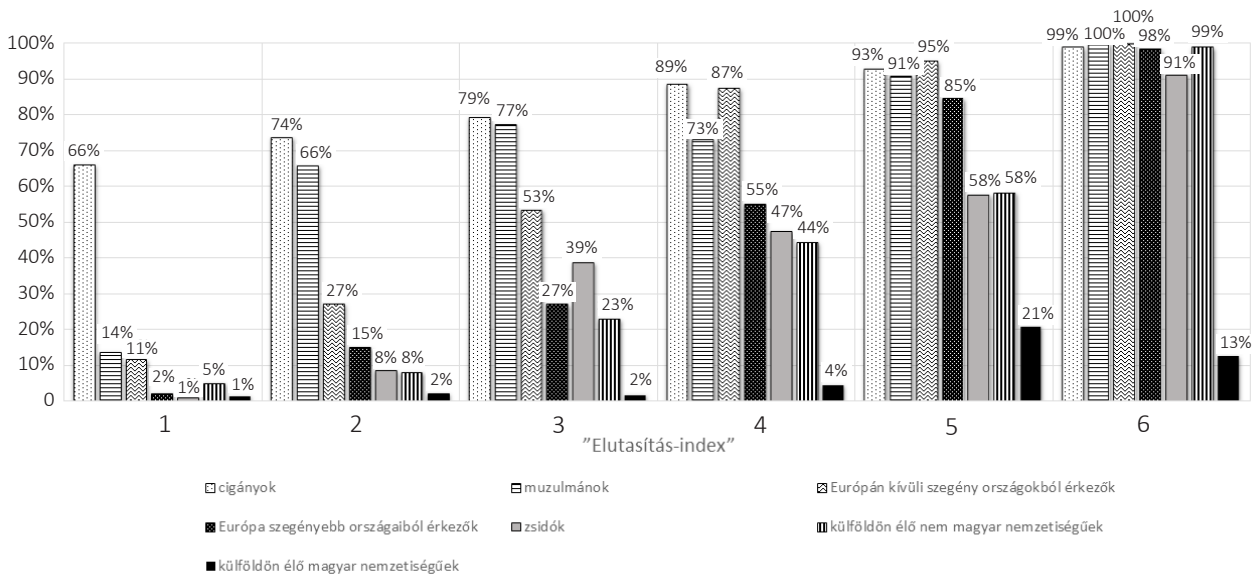
A 2002 és 2015 közötti időszakot és a két index együttes mozgását vizsgálva (1. ábra) Norvégiában és Svédországban egyértelműen nőtt a be- és elfogadók aránya (mindkét indexen pozitív elmozdulás), míg Magyarországon, Csehországban és Ausztriában csökkent (mindkét indexen negatív elmozdulás). Hollandiában és Szlovéniában pedig a befogadás index értéke kis mértékben csökkent, míg a társadalmi távolság érezhetően nőtt. A többi – szürkével jelzett – ország esetében a változás nem jelentős vagy nincs egyértelmű iránya.

Különösen Magyarország esetében szembetűnő ez a változás, hiszen a legnagyobb „negatív ugrás” nálunk következett be: míg 2002-ben az embereknek még több mint 70%-a nem utasított el teljes mértékben egyetlen vizsgált népcsoportot sem, addig 2015-re az embereknek már csak alig fele tartozott ebbe a csoportba. Az indexet alkotó négy elemet külön-külön vizsgálva látható, hogy minden népcsoporttal szemben megnőtt a teljes mértékben elutasítók aránya (akik szerint senkit sem kéne közülük beengedni), de leginkább a „szegényebbek”, közülük is az Európán kívülről érkezők elutasításának mértéke áll a negatív magyar eredmények háttérében.

A bezárkózni látszó magyar társadalom másik nemzetközi összehasonlításban is kiugró negatív folyamata, hogy 2002–2015 között lényegében megfeleződött (27%-ról 13%-ra csökkent) azoknak az aránya, akiket sem főnökükként, sem pedig egy közeli rokon házastársaként nem zavarna egy idegen jelenléte. Itt fontos azt is megjegyezni, hogy már a 2002-es adatok alapján is Magyarországon volt az egyik legalacsonyabb a befogadó attitűdökkel rendelkezők aránya, 2015-re pedig hazánk Csehországgal együtt még inkább eltávolodott a többi (az ESS-ben résztvevő) európai országtól.

Ezek az eredmények nem feltétlenül jelentik azt, hogy az idegenekkel kapcsolatban korábban befogadó és nyitott társadalmi csoport mára egyértelműen idegenellenessé vált volna. A két szélső csoport közötti köz-

3. ábra
A mérlegelés nélkül elutasított társadalmi csoportok megoszlása
(szerint, hogy ki hány csoportot utasított el összesen)

tes, „mérlegelő zónában” a félelemből, bizonytalanságból, kételyekből, konformizmusból táplálkozó attitűdök olyan komplex rendszerét találjuk, amely még nem jelent zsigeri elutasítást. A magyar társadalom egészére vonatkozóan azonban tapinthatóvá vált a domináns attitűdöknek a bezárkózás és a félelem irányába való eltolódása. Ezt jelzi az a tény, hogy 2015 késő tavaszán (tehát még a menekült válság legintenzívebb szakaszát megelőzően) az ESS adatai alapján a magyarok tűntek a leginkább bezárkózó, az idegeneket saját maguk között a legkevésbé elfogadó nemzetnek. Más kutatásokból azt is tudjuk, hogy a menekültválság sajátos kilengést (először növekedést, majd nem sokkal később nagyjából az eredeti állapotba való visszarendeződést) eredményezett az idegenekkel kapcsolatos attitűdök terén (Simonovits–Sik 2016).

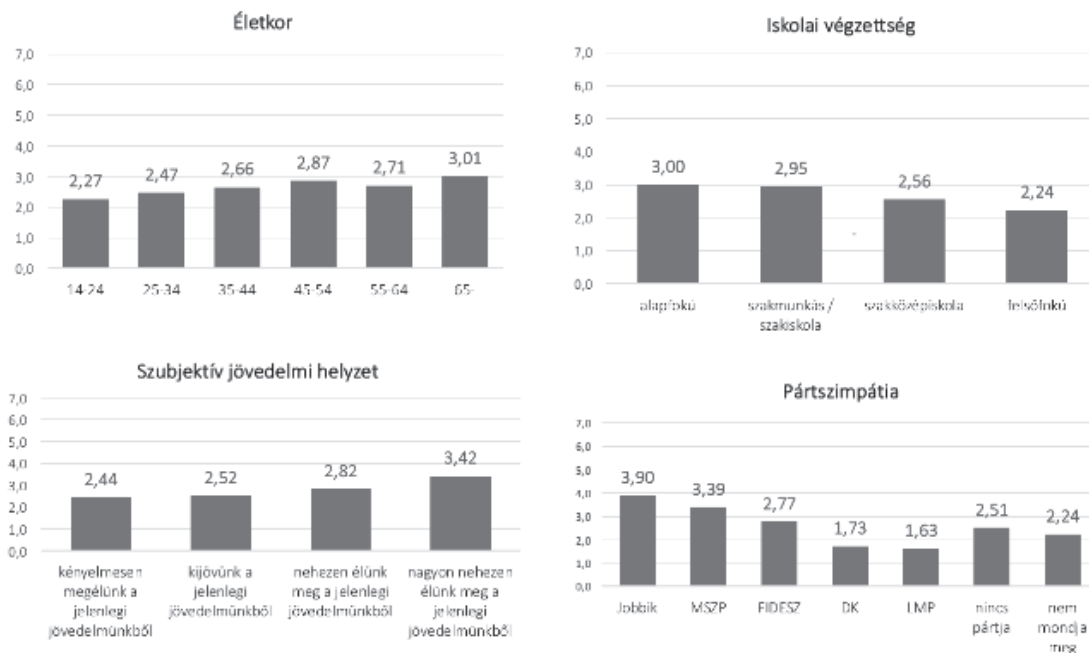
Magyarországgal kapcsolatban egy másik, kevésbé ismert tény az elutasító attitűdök viszonylag homogén jellege. Amennyiben nem a külföldiek letelepedéséhez való viszonyulást, hanem a különbözőség elfogadásának más dimenziót vizsgáljuk, úgy hasonlóan Európa inkább (de nem extrém mértékben) elutasító országai közé sorolhatók a magyarok.⁷

Az alábbiakban megpróbáljuk szétszázalni az elutasítás tényezőit. Az ESS adatai lehetővé teszik, hogy vallási, származási, etnikai, földrajzi (európai vagy azon kívüli) vagy gazdasági helyzet alapján azonos és eltérő csoportokra bontsuk a befogadás/elutasítással kapcsolatos attitűdöket. Hét csoportot vontuk a vizsgálatba: cigány (etnikai másság); muzulmán (vallási másság), zsidó (vallási és kulturális másság); külföldön élő magyar nemzetiségűek; külföldön élő nem magyar nemzetiségűek (földrajzi és nemzeti); szegényebb európai országokból érkezők és szegényebb nem európai országokból (földrajzi és gazdasági) érkezők elfogadásáról külön-külön is tartalmaz kérdéseket a kérdőív. A magyar népesség 8%-a mind a hét csoport befogadását elutasította, 18%-

⁷ Például az ESS 2012-es adatai alapján a magyarok 46%-a értett egyet azzal az állítással, mely szerint „hagyni kell, hogy a meleg férfiak és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és leszbikusoként úgy, ahogy akarják”. Ezzel az értékkel hazánk a 28 európai ország között a 22. helyen állt.

4. ábra

A mérlegelés nélkül elutasított népcsoportok átlagos száma (0–7 közötti skálán) életkor, iskolai végzettség, szubjektív jövedelmi helyzet és pártszimpátia alapján

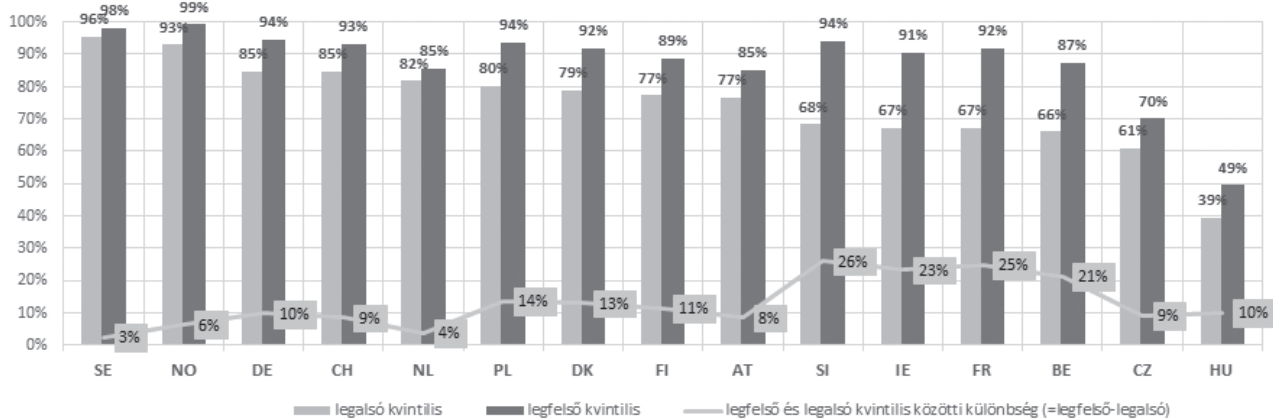
legalább hat, 27%-a legalább öt, 36%-a legalább négy, 47%-a legalább három, 59%-a legalább két és 73%-a legalább egy csoport befogadását utasította el minden további megfontolás nélkül („senkinek nem engedné meg, hogy Magyarországra jöjjön élni”). Mindössze 27% volt azoknak az aránya, akik mind a hét csoport esetében (legalább) megfontolás tárgyává tennék a befogadást.

A 3. ábra adatai jól mutatják, hogy a leginkább elutasított csoport egyértelműen a cigányság (etnikai, faji); de hasonlóan erőteljes a muzulmánok (vallási), majd az Európán kívüli szegényebb országokból (gazdasági) érkezők elutasítása is. Látható tehát, hogy a magyar társadalomban legerősebb a faji/etnikai mássággal kapcsolatos averzió, ezt a vallási-kulturális, majd a gazdasági szempontú kirekesztés követi. Egyedül az azonos nyelvi, etnikai, kulturális és vallási háttérű, határon túli magyarokkal kapcsolatban tekinthető viszonylagosan befogadónak a magyar társadalom. Az elutasítás minden demográfiai csoportban erőteljes, de azért vannak jól látható különbségek: az idősebbek, az alacsonyabb iskolázottságúak valamivel elutasítóbbak, mint a fiatalok és az iskolázottabbak. Az anyagi bizonytalanság és a politikai pártszimpátia ugyanakkor jelentősebben befolyásolja az attitűdöket: az anyagi nehézségek között élők és a Jobbik szavazói az átlagnál jóval elutasítóbbnak. (4. ábra)

De vajon mi lehet az oka a széles körű, stabil és viszonylag tagolatlan elutasító attitűdöknek? Az okok természetesen nagyon szerteágazók, így itt és most csak a bevezetőben már említett két szemponttal szeretnénk az adatok szintjén részletesebben foglalkozni.

5. ábra

Az el- és befogadók aránya* a legalsó jövedelmi ötödben, illetve a legalsó és legfelső jövedelmi ötöd közötti különbség (százalékpontban)

* Azok aránya, akik egyetlen vizsgált társadalmi csoport beengedésével kapcsolatban sem választanák a mérlegelés nélküli elutasítást.

A BIZONYTALANSÁG ÉS STÁTUSZVESZTÉSTŐL VALÓ FÉLELEM SZEREPE AZ IDEGENELLENESSÉG ERŐSÖDÉSÉBEN

Egy ország teljes népességét egyetlen százalékos átlagértékbe „kényszeríteni” sok esetben félrevezető lehet, hiszen nem tudhatjuk, hogy vannak-e, és ha igen, akkor hol húzódnak a valódi törésvonalak egy közösségen belül. Úgy véljük, hogy nem önmagában az alacsony státusz, a szegénység, hanem sokkal inkább a lecsúszástól, a státuszvesztéstől való félelem növeli az idegenellenességre és a bezárkózásra való hajlamot. Ezért a következőkben az objektív és a szubjektív anyagi helyzetnek az idegenellenességre gyakorolt hatását külön-külön vizsgáljuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy a státusz fogalma jóval összetettebb, mint amit az egydimenziós, anyagi helyzetre vonatkozó kérdésekkel mérni tudunk, azonban az ESS adatbázisa ebben a tekintetben igen szűk mozgásteret ad. Az idegenek elutasításának mértékét továbbra is a korábban bemutatott „befogadás-index” segítségével mérjük.

Az objektív jövedelmi helyzet mérésére az ESS országoként meghatározza a jövedelmi decilisek határait, a kérdőívben pedig ez az adat szolgál a háztartás vagyoni helyzetének mérésére. A legalsó és a legfelső jövedelmi decilisek esetleges mérési pontatlanságait csökkentendő az első kettő, illetve az utolsó kettő decilist összevontuk, így a továbbiakban a két szélső jövedelmi kvintilist vesszük alapul.

Az összes vizsgált országban a (háztartási jövedelem szerinti) legalsó és legfelső 20%-ot összehasonlítva az utóbbi csoport tagjai az inkább elfogadók. Országoként azonban igen nagyok az eltérések: azokban az országokban, ahol az emberek döntő többsége a „nem elutasítók” csoportjába tartozik, ott a jövedelmi kvintilisek által definiált „gazdagok” és a „szegények” csoportjai között kisebb az elutasítás mértékének különbsége (pl. Svédország, Norvégia, Németország). A kevésbé elfogadó országokban ezek a különbségek már jóval nagyobbak (pl. Szlovénia, Írország, Franciaország, Belgium). A magyar adatok annyiban térnek el az általános trendtől, hogyan nálunk a nagyon alacsony arányú elfogadás a két szélső jövedelmi csoportra univerzálisan jellemző: a legfelső és a legalsó jövedelmi ötöd között csak 10 százalékpont a különbség. Az 5. ábra azt is jól mutatja, hogy a magyarok leggazdagabb 20%-a bármely másik ország legszegényebb 20%-nál is elutasítóbb.

A konkrét jövedelem alapján meghatározott társadalmi státusz természetesen nem veszi figyelembe a szubjektív, pszichológiai tényezőt: a lecsúszástól való félelmet. A következő lépésben így létrehoztunk egy viszonylag egyszerű csoportosítást, amely a szubjektív jövedelmi helyzet, továbbá a gyermek, illetve kamaszkorban megélt súlyos anyagi depriváció együttes elemzése alapján különíti el a „felemelkedők”, illetve a „lecsúszók” egymással ellentétes társadalmi helyzetű csoportjait. Az előbbieket közé soroltuk, akiknek jelenleg nem okoz gondot a megélhetés, ugyanakkor fiatalabb korukban mindennapos élmény volt számukra a nélkülözés. Az utóbbi csoportot pedig azok a jelenleg anyagi nehézségekkel küzdők alkotják, akik gyermekkorukban jól éltek, sosem nélkülöztek. Fontos ismételt rögzíteni, hogy ennek a két csoportnak ezzel a módszerrel való elkülönítése szintén csupán egy lehetséges alkotóeleme a társadalmi státusz sokdimenziós jelenségének.⁸

A két csoport mérete országanként eltérő: a felemelkedők esetében 6% (Magyarország) és 15% (Észtország) között mozog, míg a leszakadóknál 2% (Svédország) és 17% (Magyarország) között. Természetesen nem törekedtünk arra, hogy Magyarországra vonatkozóan minden esetben nemzetközi összehasonlításban valamilyen szélső értéket nyerjünk az adatokból, de ez a szegmentáció is azt mutatja, hogy hazánkban a legrosszabb a helyzet akkor, ha a saját szubjektív érzet alapján létrejött felemelkedő és a lecsúszó csoportok arányát vizsgáljuk. Nehezen megválaszolható kérdés, hogy a valós élethelyzet negatív megítélése mellett mennyiben jelenik meg itt az a sajátos magyar panasz kultúra, amely egyfajta normává emeli az elégedetlenséget. (A legalacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező európai országok – pl. Bulgária, Ukrajna, Moldávia, Románia – közül jelenleg még egyiknek sem érhetőek el az ESS 7. hullámának eredményei.)

Nézzük most meg, hogy milyen mértékben határozza meg a befogadással kapcsolatos attitűdöket az, hogy valaki a „felemelkedő” vagy „lecsúszó” társadalmi csoport tagja-e? (6. ábra) Annak érdekében, hogy az életkor hatását figyelembe tudjuk venni, a teljes mintát két – nagyjából egyforma méretű – korcsoportra osztottuk. (Így az esetszám is megfelelő nagyságú maradt a további elemzéshez.) Az elsőbe a 25–49, míg a másodikba az 50 évnél idősebbek kerültek. A 25 évnél fiatalabbak eredményeit itt most nem vettük figyelembe, mivel sokan közülük még a szüleikkel együtt élnek, önálló egzisztencia nélkül, így esetükben a társadalmi státuszt és mobilitást is figyelembe vevő kategóriarendszer nem mérvadó.

Az eredmények azt mutatják, hogy Magyarországon a két korosztályban ellentétes irányú tendenciák érvényesülnek. A fiatalabb csoportban (25–49 évesek) élesen elválnak egymástól a felemelkedők és a lecsúszók befogadással kapcsolatos attitűdjei. Ebben a korcsoportban 29 százalékpontos – nemzetközi összehasonlításban a legnagyobb mértékű – különbség a befogadók arányát tekintve. Ugyanakkor az idősebb korosztályban a két státusz-csoport közötti különbség már jóval kevésbé mutatható ki: a különbség 11%, viszont az itt lévő lecsúszó rétegek még a fiatalabbaknál is inkább elutasítók az idegenekkel szemben.

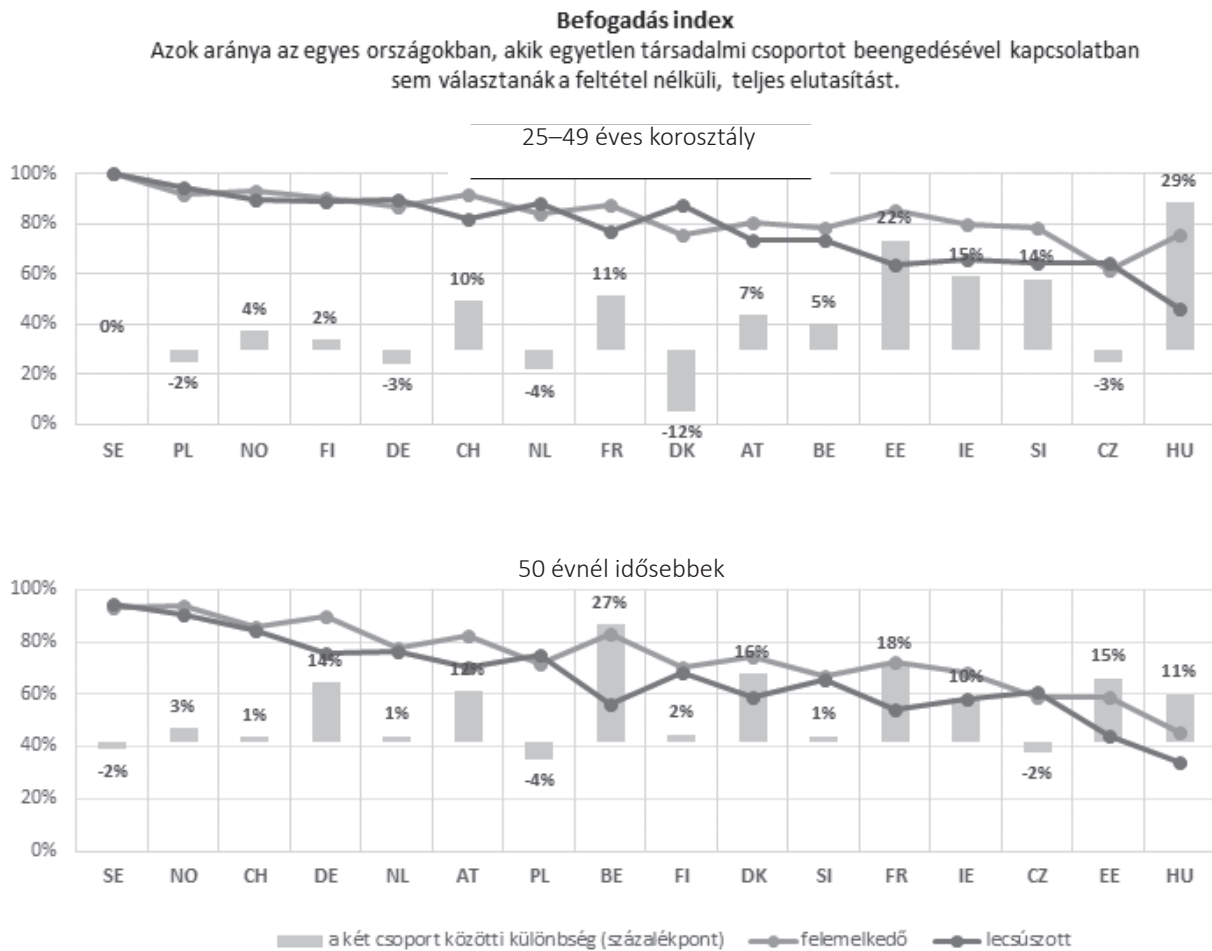
Ezek az eredmények tehát alátámasztani látszanak azt a hipotézisünket, mely szerint Magyarországon a korábbi – rendszerváltás előtti, alatti – társadalmi státuszukat elvesztő, anyagi lecsúszástól féltő és emiatt frusztrált emberek az idegenekkel szembeni elutasító és bezárkózó attitűdök fő hordozói.

Mielőtt az oktatás fontosságának szerepére rátérünk, érdemes röviden kitérni a legfiatalabb korosztá-

⁸ A két csoport létrehozásának pontos menetét a tanulmány függelékében közöljük.

6. ábra

Az idegenek befogadásával kapcsolatos attitűdök a „felemelkedők” és „lecsúszók” csoportjában a 25–49 és az 50 évnél idősebb korosztályban

lyokra is. Az előbbiekhöz hasonló elemzést készítettünk, külön bemutatva a két adatfelvételi időpontban 14 és 24 év közöttiek (azaz a mindenkori fiatalok), illetve az 1978 és 1988 között született kohorsz értékeit (akik 2002-ben voltak 14–24 évesek, míg 2015-ben 27–37 évesek). Ez utóbbi adatsor indirekt módon (hiszen természetesen nem panelkutatás révén nem ugyanazokról az emberekről van szó) mutatja be az elutasítás mértékének növekedését azonos generáción belül.

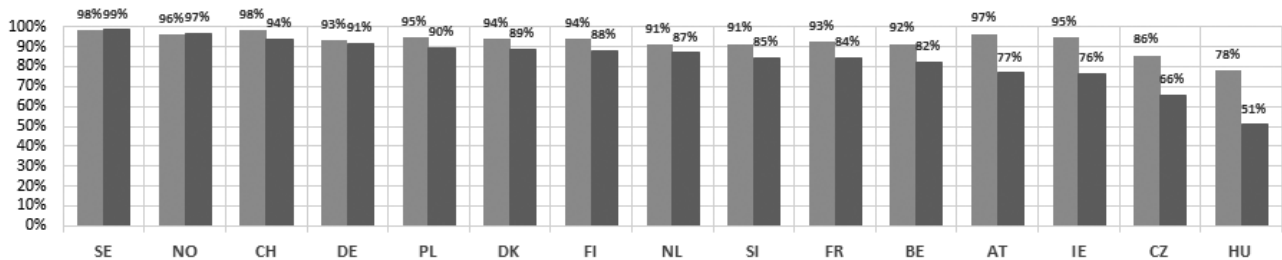
Az eredmények azt mutatják, hogy a két adatfelvétel közötti időszakban a legfiatalabb korosztályokban is jelentős mértékben csökkent (78%-ról 51%-ra) azok aránya, akik egyetlen vizsgált társadalmi csoportot sem utasítanának el teljes mértékben, mérlegelés nélkül. Ez a jelenleg rendelkezésre álló ESS országok adatai alapján a legnagyobb mértékű csökkenés. A magyar fiatalok 2002-ben is az ország-rangsor végén voltak, 2015-re pedig még inkább nőtt a szakadék hazánk, illetve a másik 14 ország között. Az azonos kohorszt vizsgálva országokként az előzőhöz nagyon hasonló trendeket láthatunk. A vizsgált országok döntő többségében kimutatható valamilyen negatív irányú változás, de ez különösen szembetűnő Ausztria, Írország, Csehország és Magyarország esetében. Hazánkban az 1978–1988 között születettek körében (2002-höz képest 28 százalékpontos csökkenéssel) 2015-ben már csak az emberek fele tartozott a nem elutasítók csoportjába.

7. ábra

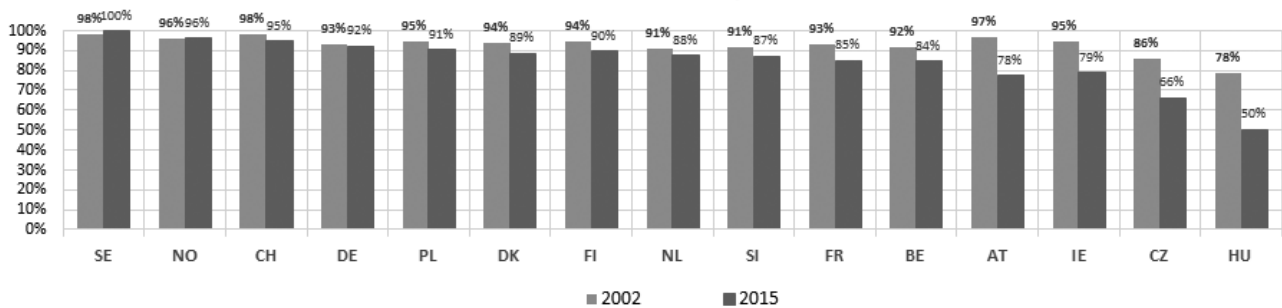
Befogadás index értéke

(Azok aránya az egyes országokban, akik egyetlen társadalmi csoport beengedésével kapcsolatban sem válnának a feltétel nélküli, teljes elutasítást)

A. 14–24 évesek körében, 2002-ben és 2015-ben

B. Az 1978–1988-ban születettek körében, 2002-ben és 2015-ben

*Az ESS 2002-es I. hullámának idején 14-24 év közöttiek 2015-ben 27-37 évesek voltak. A százalékos érték a 2002-re és 2015-re vonatkozó eredmények százalékpontos különbségét mutatja.

Mindezek az eredmények azt támasztják alá, hogy a nem befogadó és bezárkózó attitűd már a legfiatalabb korosztályok esetében is jelen van, ami pedig felveti azt a kérdést, hogy vajon mi lehet az oktatás szerepe a széleskörű elutasító attitűdök kialakulásában? A szakirodalmat vizsgálva azt találjuk, hogy számos szerző foglalkozott az idegenellenes attitűdök és az iskolázottság szintje közötti összefüggések kimutatásával, annak magyarázatával (Drazanova 2010, Weil 1985, Jenssen–Engesbak 1994). A kutatások másik iránya a multikulturális oktatás, illetve a demokrácia tantervi oktatásával kapcsolatban vizsgálja az oktatás szerepét az elutasító attitűdök csökkentésében (Green et al. 2006). Az iskola azonban sokkal komplexebb tér, melyben olyan tényezők határozzák meg a gyerekek mindennapi élményeit, mint például az, hogy kikkel járnak egy osztályba, iskolába; hogyan tanítanak a tanárok, és mennyire bizalmi vagy hierarchikus a viszony velük; mennyire érdekes a tanítás, és kell-e félni az iskolában, akár a számonkéréstől magától, akár pedig a tanártól, vagy a diáktársaktól. Olyan irodalmat azonban, amely ezeket a tényezőket és az idegenellenes attitűdök kapcsolatát vizsgálja, sokkal kevésbé talál. Ez bizonyára nem véletlen, hiszen ezeket a tényezőket nagyon nehéz mérni, számszerűsíteni – különösen nemzetközileg is összehasonlító módon. Mi sem tudjuk ezt az előző fejezetben taglaltakhoz hasonlóan megtenni, ennek ellenére mégis szeretnénk felvázolni azt a gondolatmenetet, amelyet a rendelkezésre álló szakirodalom, a témában végzett kutatásaink (EDUMIGROM, amelynek Neményi Mária volt a hazai kutatásvezetője), valamint a rendelkezésre álló adatok is alátámasztanak. Ezek szerint a magyar iskolarendszer évtizedek óta uralkodó és nehezen változó tradícióinak meghatározó szerepe lehet az idegenellenesség és az elutasítás domináns társadalmi kultúrájának fenntartásában, újratermelésében.

AZ OKTATÁS LEHETSÉGES HATÁSA

A magyar oktatási rendszernek számos olyan sajátossága van, amelyek egyenként ugyan nem egyediek, összességében mégis szinte egyedülállóan erőteljesen korlátozzák az autonóm gondolkodás fejlődését, a demokratikus diskurzust, és ezáltal a tolerancia és empátia kialakulását a fiatal gyerekekben. Témánk szempontjából a legfontosabb tényezők az iskolarendszer évtizedek óta jellemző és egyre erősödő szelektivitása és ennek következtében fellépő egyenlőtlensége, valamint a lexikális tudásra és a fegyelmezésre hangsúlyt helyező pedagógia dominanciája.

A magyar iskolarendszer egyedülállóan szelektív; több szinten és változatos mechanizmusok folytán „biztosítja” hogy a különböző etnikai, társadalmi és gazdasági háttérű családok gyerekei eltérő iskolákba járjanak és más minőségű oktatásban részesüljenek (Kertesi–Kézdi 2014, Feischmidt 2013, Messing 2014). Ennek a rendszerváltás óta egyre erősödő folyamatnak számos mozgatórugója van, melyek közül a legfontosabbak az iskolák fenntartóinak diverzifikálódása (az állami iskolák mellett megjelentek az alapítványi és egyházi iskolák), a szabad iskolaválasztás, valamint az iskolán belüli szelekció kialakítása tagozatok, specializációk első osztálytól történő bevezetésével.

Az alapítványi, egyházi és állami iskolák között kialakult „munkamegosztás” révén a különböző társadalmi háttérű gyerekek – a gyereknéesség közel ötöde, aki nem állami iskolába jár – már az iskolába történő belépéskor elkülönítetnek. Az egyházi iskolákra annak ellenére nem vonatkoznak a beiskolázás közzetszabályai, hogy kiemelt állami normatívában részesülnek. Így az egyházi iskolák minden megkötés nélkül kimazsolázzhatják a nekik tetsző családok gyermekeit, illetve az alapítványi iskolák elvárása a pénzbeli hozzájárulásra önmagában is kiszűri a nehéz anyagi helyzetben élő családokat (Farkas 2014). Ez azonban csak a korosztályos népesség ötödét érinti, hiszen négyötödük továbbra is állami fenntartású iskolákban tanul. Csakhogy az állami „általánosnak” nevezett iskolák között is óriásiak a tartalmi és minőségi különbségek attól függően, hogy az ország melyik területén helyezkednek el; hogy falusi, kisvárosi vagy városi iskoláról van-e szó. A falusi iskolákban tanuló nyolcadikos gyerekek matematika teljesítménye 100 ponttal marad el a városi iskolában tanuló társaiktól (395 és 496 pont), de ha kiszűrjük a szülők társadalmi-gazdasági helyzetének befolyását, még akkor is 58 pontos különbség mutatkozik a két településtípus iskolásainak teljesítménye között (OECD 2013). Továbbá, a városi iskolák is kifinomult, gyakran informális módszereket alkalmaznak, hogy megszűrjék a gyerekeket: a körzeten kívülről érkező gyerekeket a szülői háttér alapján szűrik, miközben a gyerekeket az iskola falain belül is gyakran elkülönítik, az akár első osztálytól indított különböző specializációk, nyelvi tagozatok mentén. Így gyakran már hatéves korban párhuzamos iskolába és osztályba kerülnek a gyerekek szülei társadalmi háttérének és ambícióinak megfelelően. A szelekció bejáratott csatornáinak közvetlen következménye, hogy a magyar gyerekek zöme meglehetősen homogén iskolai környezetbe jár: a tőle társadalmi, gazdasági, vagy etnikai háttérét tekintve eltérő gyerekekkel csak ritkán találkozik. A toleranciára, a mássággal való megismerkedésre, együttműködésre és együttlétezésre tehát nem teremt lehetőséget az iskola.⁹ Márpedig a hétköznapi kapcsolatok jelentőségét

⁹ A szelektivitás másik fontos következménye az esélyegyenlőség hiánya az oktatási rendszerben: az OECD háromévenként elkészített, a diákok tudásáról és annak háttértényezőiről szóló felvételének (PISA) tanúsága szerint az európai országok közül a magyar és a szlovák iskolarendszerben befolyásolja legerősebben a szülők társadalmi-gazdasági helyzete a diákok teljesítményét. Vagyis a hátrányos helyzetű tanulók esélyei a jó teljesítményre jóval csekélyebbek, mint ha másik ország iskolájában tanulnának: a

és szerepét az idegenellenes attitűdök kapcsán a szakirodalom kontakt-elméletét tesztelő tanulmányok rendre megerősítik (Pettigrew 1998, Pettigrew–Todd 2008).

Az elutasító attitűdök elterjedtségéhez az iskola azonban nem csupán a homogén környezet megteremtésével járul hozzá, hanem a pedagógiai gyakorlatával is. Az iskola, amellet, hogy formálisan meghatározott tananyagot tanít meg a diákokkal, a rejtett tanterven (*hidden curriculum*) keresztül értékeket, viselkedésmintákat is közvetít (Gillborn 1992). A rejtett tanterv szakirodalma széles, és itt elég csak arra utalni, hogy az iskola nem csupán a kimondott és leírt szóval, hanem a benne tevékenykedő emberek által – akarattal vagy akaratlanul – közvetített viselkedésmintákon keresztül is szocializál. Felvethető tehát egyrészt az a kérdés, hogy vajon a magyar iskolai tananyag mennyire veszi figyelembe, közvetíti a sokszínűséget, az el- és befogadást. A témán belül elsősorban a cigányság tankönyvi jelenlétére vonatkozóan születtek tanulmányok, és mind azt a megállapítást tartalmazzák, hogy a magyar iskolai tananyag a Magyarországon élő történelmi kisebbségeket nemigen, a hazánkban élő bevándorlókat pedig egyáltalán nem reprezentálják. A tankönyvi leírások szemléletmódját szinte kizárólag a többségi társadalom nézőpontja, gyakran paternalizmusa határozza meg. Még a gyerekek számára készített feladatok között sem találni olyat, amelyben a szereplő kisebbséghez tartozó, vagy esetleg bevándorló lenne (Vidra–Fox 2011, Terestyéni 2004, Balázs et.al. 2014). „Nemcsak azt állapíthatjuk meg, hogy egészében alacsony – a lehetséges 74 könyvnek csupán 28 százaléka – a cigányokat érintő tankönyvek száma, hanem azt is, hogy összességében a cigány vonatkozású szövegrészeknek a terjedelme is csekély: a roma említések harmada csak egyetlen mondatnyi volt, és mindössze 7 könyvben találtunk 2–3 bekezdésnyi vagy ennél hosszabb szövegrész(ek)e)t a cigányságról” (Terestyéni 2014:3).

Azt is szeretnénk bemutatni, hogy a formális tananyagon túl, az úgynevezett rejtett tanterven keresztül milyen értékeket közvetít, milyen viselkedésre szocializál a magyar iskola, és vajon ez lehet-e összefüggésben a kirekesztő attitűdök elterjedtségével. Ahány iskola, annyiféle; ahány tanár, annyiképp tanít, de vannak nagy általánosságban és évtizedek óta meggyökeresedett jellemző vonásai a magyar iskolák pedagógiai gyakorlatának, amelyek szerepet játszhatnak a másság elutasításának szívós jelenlétében. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy az alábbi megállapítások alól bizonyára léteznek kivételek, és lehet, hogy nem is kevés ezek száma. Megállapításaink tehát a magyar közoktatás fősodrára vonatkoznak.

Az egyik ilyen általános jellemző a lexikális tudásra építő tanítás és tanulás; vagyis a gyerekek és készségeik helyett a magyar iskola az elsajátítandó tudás mennyiségét tartja szem előtt. Vagyis általános az a gyakorlat, amely a tananyagot akarja „leadni” és számon kérni, nem pedig a gyereket tanítani. Ez a tananyag-központú felvétel azonban kiveti magából azokat a gyerekeket, akik valamilyen okból kilógnak az átlagból: akár azért, mert valamilyen nehézségük adódik, akár azért, mert kiemelkedőek. Az erősen sztenderdizált tananyagot ugyanis minden gyereknek – képességeitől, érdeklődésétől, készségeitől függetlenül – egyforma mértékben kell elsajátítania¹⁰. Az átlagtól eltérő gyerekek problematizálásában annak a pedagógiai tradíciónak is jelentős szerepe

leghátrányosabb és legkedvezőbb helyzetű tíz százalék gyermekeinek eredményei között óriási – 30%-os – szakadék tátong. Másképpen fogalmazva: a nyolcadik osztályt befejezők között ugyanúgy megtalálhatunk nemzetközileg is magas színvonalú tudással rendelkező és funkcionálisan analfabéta gyerekeket, legfőképp attól függően, hogy milyen családi környezetet tudnak maguk mögött. Magyarul, az iskola széthúzza az amúgy is meglévő jelentős társadalmi különbségeket ahelyett, hogy a különböző családi háttérű gyerekek esélyeit egymáshoz közelítené. (Schleicher 2014)

10 Ez a helyet a Nemzeti Alaptanterv keretjellegetének megszűnése és ehhez kapcsolódóan a centralizált tankönyv-ellátás beszűkül

van, amely az (egységes) tananyagot ráadásul egységes módon – azonos ütemben és módszerekkel – kívánja megtanítani. A tanároknak csak kicsiny része készült fel arra, hogy differenciáltan, a gyerekek képességeit figyelembe véve oktasson és kérjen számon tudást, tananyagot; továbbá a gyereket ne egy ideál, hanem az alapján értékelje, hogy saját magához képest hogyan teljesít, mennyit fejlődik. Ez a tradíció önmagában is felerősíti a másság problémaként történő értelmezését és annak elutasítását.

A másik fontos következménye a tananyag központú oktatási szemléletnek az, hogy az iskola gyakran unalmas, mivel a tanítás nem, vagy csak különleges tanári erőfeszítés árán képes a gyerekek érdeklődéséhez igazodni. Ennek közvetlen következménye a fegyelmi problémák sokasága, hiszen az unatkozó gyerek keres magának más teendőt – jobb esetben ismerkedik a padtársával, játszik a kezébe eső tárggyal, rajzolgat vagy a pad alatt olvas, rosszabb esetben zavarja a társait, tanárait. Ezen tevékenységek zöme pedig rosszkodásnak minősül az iskolai környezetben, amely büntetést von maga után. A magyar iskolában állandó probléma a fegyelmezés, miközben nyilvánvaló, hogy a büntető szankciókon alapuló fegyelmezés nemcsak elveszi az időt a tanítástól, de ritkán vezet eredményre. A gyakori büntetés végső soron a gyerek önbizalmának megnyirbálását eredményezi.

Ugyanezt – az önbizalom hiányát – erősíti a magyar iskola egy másik jellemzője, a negatív visszajelzés dominanciája. Miközben a feleletek, a dolgozatok a megszerzett tudás visszaadását célozzák, a gyakorlatban mégis a hiányokat értékelik, büntető módon. Ebben óriási különbségek vannak országok között: az amerikai iskolákban szélsőséges módon keresik azt, hogy miben jó és mit tud a gyerek, és a legkisebb szalmaszálba is belekapaszkodnak a tanárok, hogy megdicséressék a tanulókat. Az angol pedagógiai gyakorlat ugyan azt keresi, hogy mit tud a gyerek, de arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen hiányosságok vannak még a tudásával és mit érdemes fejleszteni. (Az amerikai és brit tanári visszajelzések pontos értelmezésének és kölcsönös fordításának önálló irodalma van.)¹¹ A „porosz” pedagógiai gyakorlat azonban, amilyen a magyar is, bünteti a mereven értelmezett normától való eltérést. A büntetés apróbb kihágások, tudáshiány kapcsán is súlyos lehet: elég csak arra a széleskörű iskolai gyakorlatra utalni, amely a részleges házi feladat- és/vagy felszerelési hiányt is elégtelen – tantárgyi – tanulmányi osztályzattal „jutalmazza”. A gyér dicséret (megerősítés) és gyakori bírálat (büntetés) nagyon fontos következménnyel bír a gyerek személyiségfejlődésére vonatkozóan: a magyar gyerekek önbizalom-hiányosakká válnak az iskolától. Nem hiszik el, hogy ők jók, hogy vannak olyan területek, amiben sikeresek lehetnek, mert az iskolában az hangsúlyozzák, hogy miben gyengék. A magyar iskola tehát több mechanizmuson keresztül is az önbizalom hiányára (is) nevel.

A befogadó attitűdök szempontjából további fontos jellemzője a magyar iskolának a frontális tanítási módszerből is adódó hierarchia: a partneri viszonyok és a demokratikus párbeszéd hiánya. A magyar iskolákban – megint csak általánosságban, annak fősodrára utalva – élesek és egyértelműek a hierarchikus viszonyok, nemcsak a tanár és gyerek között, de a tanári gárdán belül is. A tanár tekintélye mindenek előtt pozicionális: nem feltétlenül a tudásából, a személyiségéből származik (bár ideális esetben ezekben a tulajdonságokban gyökerezik), hanem a pozíciójából. A tanárnak igaza van; kivételes tanár az, amelyik megengedi, hogy állításaival kapcsolatban a gyerekek kételyeket fogalmazzanak meg, mert az a hierarchia és az abban gyökerező

kínálata kapcsán még tovább súlyosbodott az elmúlt évben.

11 <http://kieranhealy.org/blog/archives/2013/08/16/academic-feedback/>

tekintély elleni támadásnak minősül. Az iskolai közegből nagyon hiányzik a partnerségi viszony és a demokratikus párbeszéd: a tananyagon túlmutató – akár aktuális, akár mindennapi – problémákat csak ritkán van mód egyenjogú társként megbeszélni. Ennek jelentőségét pedig számos, más tradíciójú iskola-rendszereket vizsgáló tanulmány bizonyítja: „Az egyik fontos következtetés az volt, hogy a demokratikus szellemiség a hétköznapi osztálytermi munka során alakul ki. Habár a formális struktúrák támogathatják ezt a folyamatot, de egyértelműnek tűnik, hogy az osztálytermen belüli kialakuló informális dialógus a kiindulópont” (Hammarberg, 1998: 22, ford. a szerzők)

A fenti sajátosságok (homogén iskolai környezet megteremtése; fegyelmezés és büntetés meghatározó volta, a pozitív megerősítés gyengesége és ennek megfelelően az önbizalom megrendítése; a hierarchiára épülő közeg, melyből hiányzik a partnerség és az együttműködés) azok, amelyek problematizálják az átlagostól való eltérést, és rengeteg frusztrációt szülnek. Ezek mind olyan szocializációs normák, amelyek merev gondolkodási mintázatokat hoznak létre; és pont ezek azok a sajátosságok, amelyet a szociálpszichológia a kirekesztésre, a befogadás elutasítására való fogékonyság mintázataként ír le (Adorno 1954). Ez az oktatási tradíció azonban nemcsak Magyarországra, de a szomszédos államokra is jellemző, és ha alaposabban megnézzük Európa térképét, azt látjuk, hogy többnyire pontosan ezekben az országokban a legelterjedtebb a kirekesztő szemléletmód. Eközben azokban az országokban a legmagasabb a befogadó attitűddel rendelkező fiatalok aránya (7. ábra), ahol a gyerekközpontú iskolai tradíció régóta meghatározó (Svédország, Norvégia), vagy ahol pontosan ilyen értelmű oktatási reformokat hajtottak végre a közelmúltban (Németország, Finnország, vagy akár Lengyelország). Ez az összefüggés természetesen nem kizárólagos, hiszen a befogadó attitűdök társadalmi mértékében is kimutatható változása nagyon sok más tényezőtől is függ. Azt azonban kijelenthetjük, hogy az elfogadásra, a másság tiszteletére tanító, az ehhez szükséges készségeket és képességeket fejlesztő iskola mindennek alapvetően szükséges (de önmagában nem elégséges) feltétele.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk a magyar társadalom idegenekkel kapcsolatos – nemzetközi összehasonlításban is kiugróan magas – elutasító attitűdjeit, illetve annak két lehetséges okát: a státuszcsökkenést, illetve az attól való félelmet, valamint az iskolai szocializációt. Tanulmányunk keretein belül csak egyszerűbb empirikus bizonyításra volt lehetőségünk, de bízunk abban, hogy sikerült alátámasztanunk azt az állításunkat, mely szerint e két tényező együttes hatása, a korábbi irodalomban ismertetett egyéb tényezők mellett meghatározó szerepet játszik abban, hogy a magyarok az idegenek befogadását és elfogadását, a velük való együttélést leginkább elutasító népek közé tartoznak. Bemutattuk, hogy 15 európai ország közül Magyarországon a legmagasabb a státuszvesztők és a legalacsonyabb a felemelkedők aránya, és azt, hogy a rendszerváltás környékén és az azt követően szocializálódott népesség körében nagyon jelentős – közel 30 százalékpontos – a két csoport befogadással kapcsolatos attitűdjei között a különbség. Írásunkban azt is bemutattuk, hogy melyek az oktatási rendszernek és a pedagógiai tradícióknak, gyakorlatoknak azon sajátosságai, amelyek közvetlen, de még inkább rejtett módon úgy szocializálják a gyerekeket, hogy annak eredményeként a kirekesztő attitűdökre inkább fogékonnyá váljanak, és ezeket az attitűdöket felnőttkorukra is megőrizték.

A magyar társadalomnak az idegenekkel szembeni elutasító attitűdjei természetesen nem újkeletűek. Ezeknek egy része generációkon keresztül, az alapvető társadalmi normáinkkal és értékeinkkel együtt átörökített világvég (Neményi–Takács 2005), másik része pedig az adott kor történéseire, a közbeszéd és a politikai kommunikáció aktuális üzeneteire, illetve a közvetlen személyes tapasztalatokra (ha van ilyen...) adott reakció. Így, ha nem is napról napra, de ezek az attitűdök is változhatnak. Eredményeink azonban azt mutatják, hogy dacára az elmúlt két évtized európai integrációs folyamatának, a szabad mozgásnak, a média, az internet által a „világra nyitott kapunak”, az idegenekkel szembeni alapvetően elutasító attitűdünk nem változott. Sőt, inkább nőtt az elutasítók aránya, ezen belül pedig különösen szembetűnő a fiatal generációk esetében is tapasztalt növekedés. A nagy csoportátlagok mögött természetesen sokféle társadalmi csoportot találunk, így a fiatalokat is különböző társadalmi helyzetben lévő, eltérő életlehetőségekkel és jövőképpel rendelkező fragmentumok alkotják. Közülük élesen elválik egymástól két csoport: egy arányait tekintve kicsiny, iskolázottságát tekintve heterogén, de nemzetközileg versenyképes, képességeit és tudását a globális (de legalábbis az európai uniós) munkaerőpiacokon is értékesíteni képes, mobil, és az így megszerzett tapasztalatain keresztül másokkal szemben inkább el- és befogadó réteg. A másik egy jóval nagyobb csoport, a státuszféltő leszakadóké, akik ezekhez a nemzetközi hálózatokhoz nem kapcsolódnak, miközben folyamatos küzdelmet folytatnak a pusztá létfenntartásukért, vagy a nehezen megszerzett alsó-középosztálybeli társadalmi pozícióik fennmaradásáért. E csoport társadalmi helyzetének az objektíve és szubjektíve is észlelt javulása önmagában még nem garantálná, de nélküle szinte biztos, hogy nem várható az idegenekkel kapcsolatos negatív attitűdöknek a nagyobb fokú elfogadás irányába való elmozdulása. A változáshoz az oktatási rendszer elkülönítő jellegének és a hagyományos, tananyag fókuszú pedagógiai tradícióknak és gyakorlatoknak az alapvető megváltozására is szükség lenne, olyanokra, amelyek támogatják az együttműködést, a nemzetközi terekben való könnyű tájékozódást és mozgékonyt, az önbizalmat és megalapozott pozitív önértékelést: csupa olyan tulajdonságok, amelyet a mai magyar iskola fősodra vagy mellőz, vagy akadályoz.

A 2015-ben felgyorsult menekülthullám, illetve az erre adott magyar kormányzati reakció, de legfőképpen a félelemre építő kommunikáció (Bernáth–Messing 2015) így tehát egy olyan fogékony „attitűd-térben” jelent meg Magyarországon, ahol a rövid távú politikai haszon borítékolható volt. Hosszabb távon azonban vélhetően konzerválja, vagy tovább növeli a magyar társadalom bezárkózó és elutasító hajlamát. Ha elfogadjuk azt, hogy az el- és bezárkózás, az ehhez kapcsolódó domináns attitűdök hosszú távon magának az el- és bezárkózó társadalomnak is károkat okoz, a kérdés leginkább úgy hangzik, hogy vajon megéri-e ily módon kioltani egy társadalom szolidaritásra, önreflexióra, együttműködésre való képességeit és hajlandóságát? És itt természetesen nem közvetlenül az elmúlt hónapokban menekülteként Európába érkezők megítéléséről van csupán szó, hanem a politikai kommunikációs üzenetek közvetett, tovagyrúzó negatív hatásáról, amelynek szenvedő alanyai éppúgy lehetnek cigányok, melegek, nők, férfiak, idősek, fiatalok, vagy éppen taxisofőrök és politikusok.

Visszatérve a kiindulópontoz, Neményi Mária és Takács Judit 2005-ös írásához, sajnos nem tudunk jó hírekkel szolgálni: az idegenellenesség, a kirekesztő attitűdök az elmúlt tíz évben nem csökkentek, sőt a külföldiek, a másságot mereven elutasítók aránya növekedett 2015 tavaszára. Az Európai Unióhoz történt csatlakozás, a munkaerő szabad mozgása a kontinens területén, a jelentős uniós források mind-mind soha ko-

rábban nem látott lehetőséget jelentettek (volna) ahhoz, hogy az ország ne csak gazdaságilag, de mentalitását tekintve is modernizálódjon. Az optimista scenárió nem valósult meg, és úgy tűnik, a társadalom (és a politika) a bezárkózás útját választotta.

HIVATKOZÁSOK

- Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswick, E. – Levison, D. – Sanford, N. (1950) *The Authoritarian Personality*. Harper and Brothers.
<http://dx.doi.org/10.4135/9781446220986.n8>
- Balázs A. – Ménesi L. – Horváth B. – Varga K. (2014) *Fekete pont 2014. A cigányság reprezentációja az általános- és középiskolai tankönyvekben*. Monitor Műhely tanulmány.
- Bernát A. (2010) Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA KI.
- Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva. Menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 4.
- Bernát A. – Simonovits B. (szerk.) (2016) *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Csepeli Gy. – Fábíán Z. – Sik E. (1998) Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 458–489.
- Drazanová, L. (2010) *Does education matter for democracy? An international comparison of the effect of education on democratic attitudes and xenophobia*. MA thesis. Budapest: CEU.
- Fábíán Z. – Sik E. (1996) Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport 1996*. Budapest: TÁRKI, 381–402.
- Farkas, L. (2014) *Report on discrimination of Roma children in education*. Brussels: European Commission, Directorate-General for Justice.
- Feischmidt M. (2014) A szegregáció folyamánya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multi-etnikus iskolai közösségeiben. *Esély*, (2): 53–69.
- Gillborn, D. (1992) Citizenship, 'Race' and the Hidden Curriculum. *International Studies in Sociology of Education*, 2 (1), 57–73.
<http://dx.doi.org/10.1080/0962021920020104>
- Green, A. – Preston, J. – Janmaat, G. (2006) *Education, Equality and Social Cohesion - A Comparative Analysis*. Palgrave, Basingstoke.
<http://dx.doi.org/10.1057/9780230207455>
- Hammarberg, T. (1998) *A School for Children with Rights*. Florence: UNICEF.
<http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.development.1110129>
- Jenssen, A. T. – Engebak H. (1994) The Many Faces of Education: Why are people with Lower Education More Hostile towards immigrants than people with higher education? *Scandinavian Journal of Educational Research*, 38(1): 33–50.
<http://dx.doi.org/10.1080/0031383940380103>
- Kertesi G. – Kézdi G. (2014) Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Budapest Working Papers on the Labour Market*, BWP, 2014/6.
- Messing, V. (2014) Apart or Together: Motivations Behind Ethnic Segregation in Education across Europe. In Szalai, J. – Schiff, C. (szerk.) *Migrant, Roma and Post-Colonial Youth in Education across Europe. Being 'Visibly' Different*. London: Palgrave-McMillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9781137308634.0008>
- Messing, V. – Ságvári B. – Simon D. (2014) „Vajon mire gondoltam?” A demokráciával kapcsolatos attitűdök értelmezési bizonytalanságairól. *Socio.hu*, 4. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.4>
- Neményi M. – Takács J. (2005) Befogadás és idegenellenesség Európában és Magyarországon. *Esély*, (5): 24–52.
- OECD (2013) *PISA 2012 Results: Excellence Through Equity: Giving Every Student the Chance to Succeed (Volume II)*. PISA, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264201132-eszo>
- Örkény, A. (2005) Hungarian National Identity: Old and New Challenges. *International Journal of Sociology*, 35 (4): 28–48.
<http://dx.doi.org/10.2753/IJS0020-7659350402>
- Pettigrew, T. F. (1998) Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49: 65–68.
<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65>
- Pettigrew, T. F. – Tropp L. R. (2008) How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic test of three mediators. *European Journal of Social Psychology*, 38(6): 922–934. <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.504>
- Schleicher, A. (2014) *Equity, Excellence and Inclusiveness in Education: Policy Lessons from Around the World*. Paris: OECD.
<http://dx.doi.org/10.1787/9789264214033-en>
- Sik E. – Dencső B. (2007) Adalékok az előítéletesség okainak és mértékének megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio* (1): 50–66.

- Sik, E. (2016) The socio-demographic basis of xenophobia in contemporary Hungary. In Simonovits B. – Bernát A. (szerk) *The social aspects of the 2015 migration crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Terestyéni T. (2014) Fekete pont. A középiskolai történelem- és társadalomismeret-tankönyvek romákkal kapcsolatos tartalmai. *Beszélő*, 9 (5).
- Vidra Zs. – Fox J. (2011) *The Embodiment of (in)Tolerance in Discourses and Practices Addressing Cultural Diversity in Schools in Hungary. The Case of Roma*. Budapest: CEU.
- Weil, F. D. (1985) The variable effect of education on liberal attitudes: a comparative historical analysis of anti-semitism using public opinion survey data. *American Sociological Review*, 50(4): 458–474. <http://dx.doi.org/10.2307/2095433>

FÜGGELÉK

A szubjektív társadalmi helyzet alapján létrehozott „felemelkedők” és „lecsúszók” csoportjának összetétele

		Gyermek-, illetve kamaszkorában Ön és családja milyen gyakran küszködött súlyos anyagi gondokkal?				
		<i>mindig</i>	<i>gyakran</i>	<i>néha</i>	<i>szinte soha</i>	<i>soha</i>
Melyik leírás közelíti meg leginkább az Önök háztartásának jelenlegi jövedelmi helyzetét?	<i>kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkből</i>	1. csoport				
	<i>kijövünk a jelenlegi jövedelmünkből</i>	„felemelkedők”				
	<i>nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből</i>				2. csoport	
	<i>nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből</i>				„lecsúszók”	